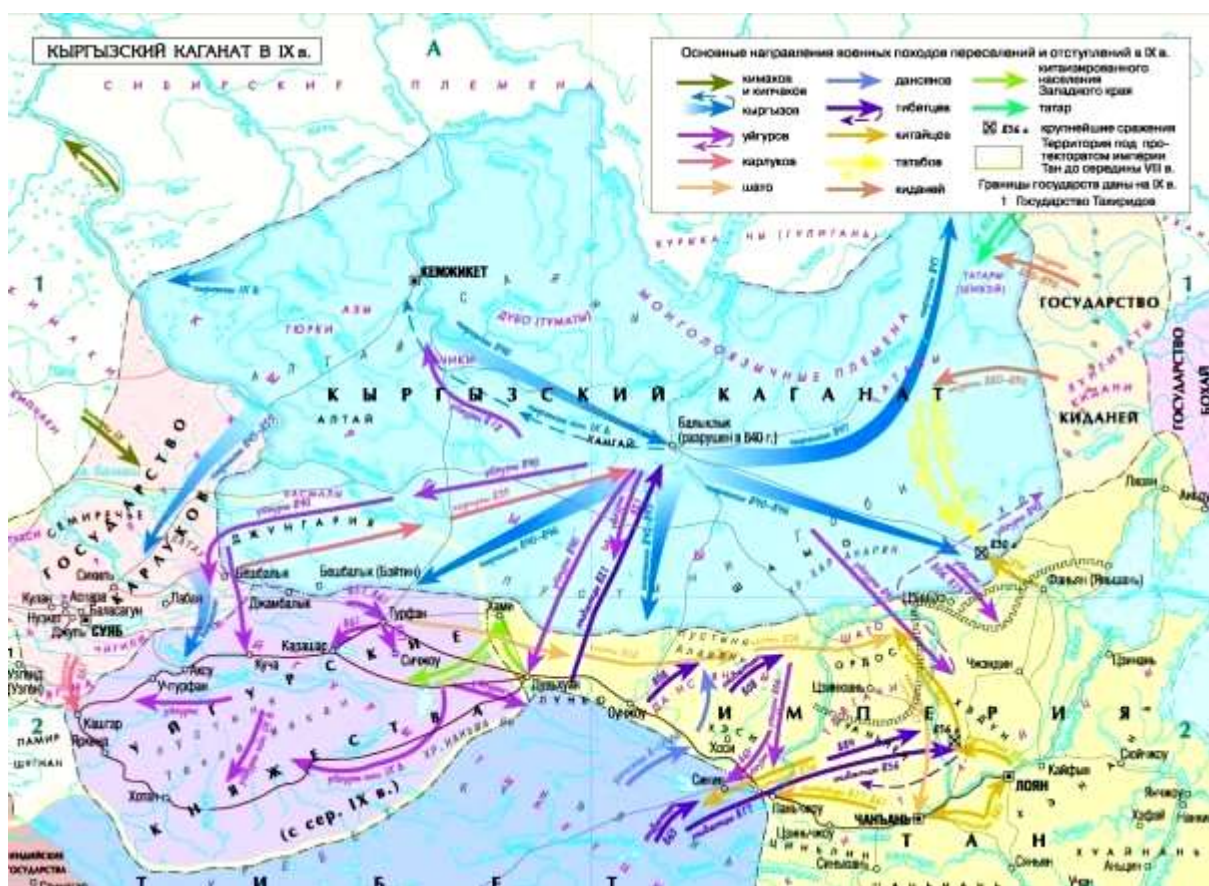

Проф. Каратаев О.К.

Кыргыз Каганатынын мамлекеттик-башкаруу системасы: титулдар, бийлик рангалары, кызмат орундары (VI-XIII кк.)

Минуса (азыркы Хакасия же Ортолуку Енисей) ойдуңунда коло доорунда эле мамлекеттин алгачкы белгилери болгондугун изилдөөчүлөр белгилеп келишет. Окуньев, Тагар, Салбык маданияттары жана аларга байланыштуу эстеликтер бул аймакта мамлекеттик бышык башкаруу, сакралдуу бийлик болгондугун тастыктайт. Саха-якут тарыхчысы В.Ушницкий Енисейдеги Кыргыз каганатын Сибирдеги жападан жалгыз борборлошкон мамлекеттик бийлиги бар өлкө болгондугун баса белгилейт (Ушницкий, № 1 (3).2012, -С.51). Чындыгында эле, теги мангыттардан чыккан Сибирь хандыгын эске албаганда (1468-1607 жж), Кыргыз каганаты борборлошкон башкаруу системасы калыптанган мамлекет болгон.

Кыргыз каганатынын административдик-башкаруу системасы, өлкөнү башкаруунун салттары көөнө доорлордон бери карай калыптанган эволюциялык жол менен өнүгүп келди. Мамлекеттик-башкаруу терминдери жана ага негизденген титулдар илимде **социалдык детерминативдер** деген ат менен белгилүү. Социалдык ар кыл топтордон турган мамлекетти негиздөө, калыптандыруу, башкаруу-тескөө аппараттарын кармап туруу, аны өнүктүрүү аскердик-административдик башкаруу системасындагы өтө татаал, ары ар дайым мамлекеттик камкордукту, көзөмөлдү талап эткен маселелерден болгон. Согуштук-саясий кырдаалдардын бат пайда болуусу жана анын өзгөрүп туруусунан улам, мамлекеттик башкарууну аскердик нукта кармап туруу мезгилдин талабы болгон. Мамлекеттик бийликтин кызмат (аскердик-административдик) орундарындагы иерархияга (мамлекеттик башкаруу системасындагы кызмат тепкичтери) өтө катаал көзөмөл орнотулган. Кандайдыр бир титулга ээ болуу, саясий жана мамлекеттик башка кызматтарды алуу коомдо орун алган көп жагдайларга жана шарттарга байланыштуу болгондугу маалым (Махпиров 1997, 135). Титулдар жана мамлекеттик ж.б. кызматтар өлкөнүн (кагандын) алдындагы сиңирген өзгөчө кызматы үчүн, тектүүлүгүнө, аскердик, башкаруучулук жөндөмүнө ж.б. сапаттарына карата берилген. Бул белгилер адамдын коомдогу ээлеген социалдык статусун да көргөзчү. Титулдар, наамдар ж.б. мамлекеттик кызмат орундары аркылуу Кыргыз каганатынын мамлекеттик-саясий структурасын, административдик-аймактык түзүлүшүн, башкаруу принциптерин, өлкөнүн калкынын социалдык катмарларынан, топторунан, чарбалык укладдарынан ж.б. кеңири маалыматтар алууга болору анык. Рангалар, наамдар (өзгөчө аскер наамдары), аскердик-административдик кызматтар адамдын өлкөдөгү бийлик системасындагы ээлеген ордун чагылдырган.

Байыркы жана орто кылымдардагы Кыргыз каганатындагы **социалдык терминология** кыргыз коомундагы башкаруу системасынын дифференциялашуусун чагылдыруу менен бирге, ар түрдүү функцияларды аткарган коомдун мүчөсүнүн саясий иерархиядагы, административдик-башкаруу системасындагы ээлеген ордун, аскердик наамын, динияттык жана граждандык кызмат абалын айкындап турган. Мисалы, Кыргыз каганатындагы айрым мамлекеттик-аскер ишмерлери бир нече титулду (Сужа эстелигиндеги Бойла Бага Тарган титулу ж.б.эске алсак) алып жүрүшкөндүгү тарых илимине маалым. Ошол эле учурда кызматтык бир иерархияда турган адам экинчи бир иерархиядагы кызмат абалына ээ боло албай турган учурлар да кездешкен (Деоник 1979, 107). Айрым кыргыз титулдарынын грамматикалык мааниси жагынан чечмеленишинде чет элдик, өзгөчө кытай, фарси ж.б.

тилдерден келип кирген терминдер да болуусу ыктымал. Аларды кыргыз тилине таптакыр жат, сырттан келип кирген лексика катары караганга болбойт. Тескерисинче, мындай ой бир чети илимий негизсиз тыянак да болуп калат. Анткени, мамлекеттик-башкаруу терминологиясы, өзгөчө аскер терминдери интернационалдуу, туруктуу консервативдүү мүнөзгө ээ. Өз учурунда кошуна элдердин лексикасында кыргыз ж.б. түрк тилдүү элдердин терминдери да арбын колдонулганы илимге белгилүү. Айтмакчы, кыргыз, түрк, уйгур ж.б. элдердин, уруулардын Кытай династияларына мамлекеттик ж.б. элчилик сапары менен келген өлкө башчыларына, мамлекеттик чиновниктерине кытай императорлору ар кандай даражадагы титулдарды ыйгарганы маалым.

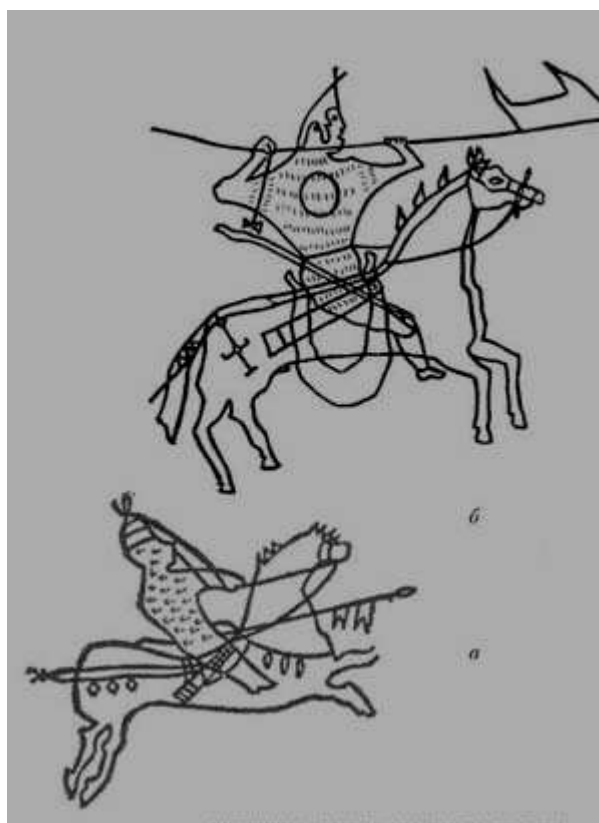
Мында Кыргыз каганатынын (б.з.VI-XIII кк.), енисейдеги Кыргыз мамлекетинин (VI-XIII кк.) административдик-башкаруу системасынын курулушу, убактылуу кызматтык жана өмүр бою ыйгарылган титулатурасынын айрымдарына, алардын түпкү маанилери жөнүндө сөз болот.

Енисей кыргыздарынын торевтикасы. V - XIII кк.

Казына

Казына – мамлекет деген аталыштын синоними. Казына - бүгүнкү кыргыз тилинде мамлекеттин, өлкө падышасынын, элдин акчалай, кымбат баалуу металл, таш ж.б. заттар сакталган атайын жайы, имараты маанисин туюнтат. Экинчи бир тарыхый мааниси «казына үчүн» же «мамлекеттин пайдасы, кызыкчылыгы үчүн» бекер же арзан иштеп берүү дегенди түшүндүрөт. **«Казына»** сөзү байыркы кыргыз тилинде “өлкө”, “мамлекет” дегенди туюнткан. Енисей кыргыздарынын урпактары болгон хакастар мамлекетти азыр да “хазына” деп аташат (Бутанаев 2000,124). Тувалар да ушул терминди колдонушуп жүрөрү белгилүү. Бул термин «казына», «казна», «казначейство» ж.б. формаларында славян тилдүү элдерге ж.б. тараган. «Жумурият» (жумхуриет), «мамлекет» (мамлакот) терминдери кыргыз тили үчүн төл сөз эмес, кыргыз тилине араб-фарси тилдеринин таасири астында, так айтканда кыргыздар ислам динин кабыл ала баштаган доордо келип кирген. Демек, казынага төлөө, казынага иштеп берүү деген сөз «мамлекеттин казынасына салык төлөө», «мамлекет үчүн милдеттүү түрдө иштеп берүү» ж.б. туюнтат. «Мамлекеттин казынасы» же «казынага тиешелүү» деген сөздөр өлкөнүн байлыгын, коомдук менчигин билдирет.

Енисей кыргыздарынын жоокерлери. VI-XII кк. Сулек жазуулары. Хакасия

Каган (Qagan)

Каган (Qagan) - Кыргыз каганатында, Түрк жана Уйгур мамлекеттериндеги өлкөнүн жогорку башкаруучусунун, аскер жетекчисинин даражасы (титулу). Оболу, «**каган**» термини жуан-жуандардын (жужандар же аварлар) аскер башчысынын наамы катары кытай жыл баяндарында б.з. 312-ж. баштап эскерилет (Махпиров 1997,127). Мамлекеттик-башкаруу салты жогору даражада өнүгүп-өскөн кыргыздарда жана кыргыз коомунда бул мамлекеттик-башкаруу титулу б.з.ч. III к. эле белгилүү болгон. Анткени, «каган» даражасы (титулу) алгачкы Кыргыз мамлекети жана кыргыздар менен замандаш жашашкан хунну, савир, хазар, булгар, аварларда да белгилүү болгондугу илимде маалым. Бул мамлекеттик-башкаруу наамын б.з. VI-к. тартып уйгур, карлук башкаруучулары кабыл алышкан, «каган» - император, шахиншахка маанилеш эң жогорку мамлекеттик башкаруу титулу болгон. Байыркы мамлекеттик түзүлүштөрдө коомдун саясий негизи аскердик-саясий жана аристократиялык багытка таянган. Мындай мамлекеттик-саясий өнүгүүдө салттуу аристократиянын колуна коомду идеологиялык жактан башкаруу шыбагасы тийген (История первобытного общества, 1988, 230). Арийне, «аскердик демократия» принциптери үстөмдүк кылган коомдо мамлекеттин алгачкы пайдубалы болгон уруулук бирикмелерди элдик жыйналыш, аксакалдар кеңеши башкарган. Дал ушул шарттарда коомдун социалдык номенклатурасындагы эки топтун (аскердик жана аристократиялык-башкаруучулардын) милдеттерин бириктирүү менен акырындап уруунун, уруулук бирикменин жетекчиси бир эле учурда аскер башчылык милдетин аткара баштайт. Бул функцияны «каган» (мамлекет жана аскер башчысы) аткара турган болуп калган. VIII к. аягы - IX к. башынан XIII к. чейин Киев княздары (Киев Русу) да «каган» титулун пайдаланышып, саясий жактан өздөрүн түрк тектүү Хазар хандыгынын кагандарына тең экендигин көрсөтүүгө аракеттенишкен. Арийне, мындай маалыматтар мурдагы советтик доордогу окуу, илимий басылмаларда чагылдырылбай келгендигин билебиз. Мисалы, 843-844 жж. Тан (Кытай) императорлорунун кыргыз кагандарына жазган мамлекеттик-расмий каттарынан эки өлкө тең өз ара легитимдүү бийликтерин тааныгандыктарын көрүүгө болот: «...*Падыша урмат менен **Кыргыз каганына салам айтат. (Сизден) Ошкор Сангун келди**, (Сиз) белекке берген 100 жылкы, он бүркүтүңүздү тапшырып алдым...*». Борборлошкон Монгол мамлекетин негиздеген Темучин (Чынгыз-хан) да ушул наамды 1206-ж. кабыл алган. «Каган» термини мусулман булактарында тилдик өзгөчөлүктөргө жараша “**хан**”, “**хакан**” түрүндө пайдаланылган. Изилдөөчүлөрдүн айрымдары бул терминди байыркы кытай тилинен (Хань доору) кирип,

“улуу башкаруучу” (кэ-хан) дегенди аныктарын белгилешет. *Qagan* < *kekuan* ≈ улуу башкаруучу, көсөм маанисин туюнтат (Рамстедт 1951,62; Баскаков 1985, 154). Титул кыргыз ж.б. жазуу эстеликтеринде антропонимдердин (адам аттары) компоненттери катары кездешет: Бумын-каган, Ай-каган, Боз-каган, Билге-каган, Барс-бек каган ж.б. Кыргыз мамлекетинин башкаруучулары - *кагандар* бир эле учурда коомдогу *башкы шамандын жана башкы темир устанын* милдеттерин аткарышкан. Тарыхый маалыматтарга караганда байыркы Түрк каганатындагы (552-603 жж.) мамлекеттик бийликте кесиби темир уста болгон шамандардын (бакшылардын) коомдогу таасири өзгөчө күчтүү болгон. Япон чыгыш таануучусу Масао Мори өз иликтөөлөрүндө байыркы кыргыз (түрк) доорундагы каган бир эле убакта темир устанын функциясын аткарганын чагылдырган кытай булактарындагы (Чжоу династиясынын мезгили) уламышка токтолуп, муну шаман дининин өнүгүп, калыптанышынын алгачкы этабы катары карайт (Потапов 1991, 123). Шамандардын жана темир усталардын генетикалык-ритуалдык байланышын байыркы түрк тилдүү уруулардын күндөлүк жашоо турмушундагы, чарбасындагы темир устанын ээлеген ордун тастыктайт. Уруулук коомдо бир эле мезгилде эки кесипти тең аркалагандар (шаман-темир усталар) Түштүк Тувада жакынкы мезгилдерге чейин жашап келди. От менен тыгыз байланышкан темир устанын кесиби ыйык эсептелип, замандардын түпкүрүнөн адамдардын эс-акылында адамдар коомунда жашап келе жаткан от кудайын кыйыр чагылдырат. Байыркы кыргыздарда темир иштетүү, зергерчилик кылуу жогорку денгээлде өнүккөндүгүн археологиялык табылгалар тастыктап келери бышык. Бүгүнкү Хакас-Минуса ойдуңунда эзелки кыргыздар иштеткен шахталардын эбегейсиз зор чалдыбарлары сакталып калганы буга далил. Түркүн металлдардан ширелип, жасалган зергер буюмдары *кыргыздардын өлкөсүнүн* ыраакы жерлерге да белгилүү эле. Буга кыргыздар өндүргөн сапаттуу темир металлын кытайлар жана түрктөр өзгөчө баалагандары далил боло алат. Кыргыз аскер куралдары өзгөчө сапаты, кооздолуп, ширетилген жасалгалары аркылуу айырмаланган (Каратаев 2003, 267).

Кыргыз жоокеринин согуштук кийими жана курал-жарактары. Абакан тарых музейи. Хакасия.

Кыргыз кагандары шаман дининин (Көк Теңирдин) урматына багышталган жамааттык диний-ритуалдарды өткөрүүдө башчылык кылышкан. Жамааттык сыйынуу жана түлөө өткөзүү ырым-жырымдары азыркы Хакасиядагы, Тувадагы, Түндүк Монголиядагы Хайрахан тоолорунун (кыргыздар массалык түрдө сыйынып, түлөө өткөрүп туруучу ыйык эсептелген бийик тоолуу чокулар) этектеринде өтө турган. Бул тарыхый маанилүү жерлер бүгүнкү расмий географиялык карталарда да дал ошол түпкү тарыхый аттарын сактап келет.

Кунчуйум (канчайым)

Кунчуйум (канчайым) - каныша. **Qunchui** - каныша, каныш кыз. Кунчуйумдар (*каныш кыздар, канышалар*) кагандар тегинен (кагандар династиясы) чыгышкан. **Qunchui** < кытайча **Qung - chu** - «каныша» маанисин туюнтат (Махпиров 1997, 139). Улут Кем (Тува, Енисейдин куймасы) суусунун жанынан табылган, кыргыздын Эл Туган Тутук аттуу аймак башчысына, мамлекеттик ишмерине багышталып тургузулган жазуу эстелигинде: «...Элим (өлкөм,

мамлекетим), канышам (эстеликте, байыркы кыргыз тилинде - кунчуйум), уулум, журтум сиздерден алтымыш жаш курагымда айрылдым...»-деген маалымат бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 144). Уйук-Туран (Тува) суусунун жанынан табылган, тархан Үчүг Күлүк Тирикке багышталган кыргыз жазуу эстелигинде:«...Өргөөдөгү канышама (кунчуйум), уулума бөкбөдүм (жетпедим?), алтын кемер тагындым, теңир жараткан элиме тойбодум..., ...өлкөмүн келген тагдырына туура келдим...»-деп жазылат. Кызыктуусу, эстеликтердин бир катарында текст **«канчайымдан айрылдым»** деп башталат. Мисалы, **кыргыз аскер баишысы (сангуну)** Ток Бөгүгө арналган эстелик:«...Өргөөдөгү канышам (кунчуйум), аттигинин, өз уулум сиздерден айрылдым. ...Каныма (каганыма), элиме – тойбодум (кызмат өтөй албадым). ...Калың журтум кайраттангын, эл (өлкө) заңын (мыйзамын) бузбагыла...» - деген мазмунда жазылган (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 154). Ча-Холдогу (Тува) эстелик да ушундай мазмунда жазылган. Жогорудагы маалыматтардан Чур Күч Барс, Ток Бөгү, Эл Туган Тутук, Күлүк Тирик, Жарук Тегин (Ча-Хол, 1-эстелик), Алп Уругу (Ча-Хол, 2-эстелик), Чур (Чор) (Ча-Хол, 5-эстелик), Ынаң Уграч (Ча-Хол, 10-эстелик) ж.б. мамлекеттик жогорку чиндеги адамдар (аскердик-административдик) гана эмес, кагандардын жана алардын үй бүлөлөрүнүн күйөө балдары болгондугун байкоого болот.

Катун (хатун)

Катун (хатун) - орто кылымдардагы түрк-монгол династияларында тектүү жерден чыккан аялдарга, ханышаларга өз аттарына “хатун” (“катун”) термини жалганып айтылган. Бул термин улуу даражалуулукту, тектүүлүктү аныктап турчу (Монгол орос толь, 1957, 519). Кыргыз каганаттарында хан тегинен чыккан ханыша-аялдар **«канчайым»** (кунчуйум) деп аталарын жазуу эстеликтери баяндайт. Енисей кыргыздарынын урпактары болгон сары уйгурларда “катын” - тектүү жерден чыккан аял, бийик даражалуу кызмат адамынын аялы маанисин туюнтат (Малов 1957, 56). Туваларда “кадын” сөзү “*надыша аял*”, “*ханыша*” дегенди туюнткан (Тувинско-русский словарь, 1968, 217). Бул сөз кыргыздарда “улуу аял”, “байбиче” маанисин да түшүндүргөн.

Сангун (Sanggun).

Сангун (Sanggun). Бул мамлекеттик жогорку чин бери болгондо б.з. VI к. маалым. VI-XIII кк. чегинде Кыргыз каганатында термин **«ханзаада»**, **«тактын мураскери»**, **«кол**

баишчы» маанилерин туюнткан. Кытай императорлору кыргыз кагандарынан расмий элчиликке келген адамдарды мамлекеттеги ээлеген кызмат даражасына карата «сангун» деп аташкан. Тан доорундагы (VII-X кк.) кытай тилинде (дилектилеринде): **sanggun; xiang gong** - “ханзаада”, «принц» маанисин берген жана хан (каган) тукумунан тарагандардын атына жалганып айтылган титул болгон. Барлыктагы (Тува, Элегест) кыргыздарга таандык жазуу эстеликте: “...Байна Сангун уулу Күлүг Чормун, муңсуз улгатым (улгайдым), Теңир берген күнгө, жердеги элиме бөкбөдүм (тойбодум), өргөөдө **кунчайым** (канчайым-каныша), уулум калды...”-деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 149).

Кыргыз кумарасы. Күмүш. V-XIV кк.

Ал эми, Улуг Кем - Күлү Кемдеги эстеликте Чочук Бөрү Сангун деген адам аты кездешет (аталган эмгек, 156-б.). Уйбат өрөөнүндөгү (Хакасия) үчүнчү эстеликте:“...*Теңирим (мени) жалгады (колдоду), калың журтуму, үч уулуму көрбөдүм, мен Тархан Сангунмун, мен Эл-Чур (Чор) элинин пайдасы үчүн күрөштүм...*”-деп жазылат (аталган эмгек, 176-б.). 843-ж. Кыргыз каганынан Тан династиясынын императорунун атайын мамлекеттик-расмий кабылдоосунда **кыргыздын тектүү элчилери Тапказ сангун (Чжу-у-Хэсу), Жоокусол сангун (Табу Хэцу), Ошкор сангун, Дадас Инанч Чорлор (Вэн-у Хэ)** болушкан (Кытай

императорлорунун кыргыз кагандарына жазган каттары, -Б.: 2003). Байыркы кыргыз (түрк) тилинде **Inanch** - ишенимдүү, ишеним жүктөлгөн адам («элчи» сөзүнүн синоними) маанисин туюнткан (Махпиров 1997,191). Ал эми биринчи элчиликте Кыргыз каганынын Тапказ(ж) аттуу элчиси жетектеп барган. **Tawgach** – байыркы кыргыз тилинде «кытай», «кытай адамы» деген маанини берген. Болжолу, Тапказ(ж) Кыргыз каганына ак дилден кызмат өтөгөн, теги кытай адамы болуусу ыктымал. Анткени, мамлекеттеги тышкы иштер маселелеринде кошуна элдердин, маданиятын, үрп-адатын, тилин билген адамдар өзгөчө зарыл болгондугу маалым. Кыргыздар менен эң оболку дипломатиялык алакалар Тан династиясынын (мамлекетинин) “Сяцяцы ча гунту чжуан суй” (“Китепкана казынасы”) аттуу жыл баянда чагылдырылат. Бул баян Кыргыз каганынан расмий иш сапары менен келген Тапказ (Чжу-у Хэсу) деген элчиден соң жазылган. *Кытай императору (Тан династиясы, IX к.):* “Падыша урмат менен Кыргыз каганына салам айтат. (Сизден) **Дадас Инанч Чор сангун** ордо шаарга (борборго) келди. Сиз жиберген катты окуп, тартууга келген эки ак боз аргымакты кабыл алдык...”-деп жазат. Болжолу, Кыргыз каганы Тан династиясына өзүнүн мураскерлерин же жакындарын элчи катары жөнөткөн болуу керек.

Енисей кыргыздары. Кубок. Күмүш.

Каттардын соңунда Тан императору:“...Каган ден соолугугузду жакшы күтүңүз, Сиз сангундарыңызга, жайсаңдарыңызга, ошондой эле бардык вазирлеригизге менден салам

айтып коюңуз. Бул катта аларды бирден атап салам айтууга болбоду”-деп жыйынтыктаган (Каратаев О.К. ж.б. Кытай императорлорунун кыргыз кагандарына жазган каттары. -Б.: 2003, 43-44 беттер).

Аксакалдар кеңеши

Аксакалдар кеңеши - Кыргыз каганатында жана анын башкаруу иерархиясында өзгөчө функцияны аткарган. Бул кеңешке кыргыз коомуна жана мамлекеттин алдында өзгөчө эмгек сигирген коомдук-саясий, аскер ишмерлери, уруу жана уруулук бирикмелердин жетекчилери, кагандын кеңешчилери, жакын жардамчылары катыша алышкан. Аксакалдар кеңешинде каган тарабынан сунушталган маанилүү мамлекеттик маселелер, өлкөнүн ички жана тышкы саясатындагы урунттуу жана болочок маселелер талданып, мерчемделген. Чарбалык-экономикалык түзүлгөн жалпы абал, өлкөдөгү калктын жашоо деңгээли талданган. Бул кеңештин патриархалдык-уруулук мамилелер терең калыптанып, өнүккөн коомдо өзгөчө абройго ээ болгондугу илимде маалым. Аксакалдар кеңеши Кыргыз мамлекетинин жана мамлекеттүүлүгүн өнүгүүсүнүн соңку доорлоруна чейин өз функциясын аткарып келди. Арийне, борборлошкон Кыргыз каганаттары түзүлүп, өнүгүп-өсүп жаткан доорлордо мамлекет башчылары болгон **кагандар** өлкөдөгү өтө маанилүү маселелерди жеке өздөрү да чече алышкан. Аксакалдар кеңеши - алгачкы общиналык (жамааттык) коомдо (көпчүлүк учурда мамлекетке чейинки коомдордо да) коллективдик-жамааттык, уруктук, уруунун ичиндеги жашы боюнча башкаларга салыштырмалуу улуу мүчөлөрү, ошол коллективдин бийлик жана башкаруу органы болгон. Аксакалдардын коомдогу ээлеген (эреже катары, эркектер) орду алардын каада-салттарды сактап алып жүргөн кадыр-баркы, аброю менен аныкталган. Алгачкы общиналык (жамааттык) коомдун өсүп-өнүгүшү менен бирге, аксакалдар менен катар башка да бийлик жүргүзчүлөр, анын ичинде жолбашчылар (жолбашчы деп көбүнчө мураска калуучу башкаруу бийлигин түшүнүшөт) пайда боло баштайт. Аксакалдар менен жол башчылардын коомдогу (уруудагы, уруулук бирикмедеги) реалдуу бийлигинин салыштырмалуу салмагы өзгөрүп турган. Коомдун өнүгүүсү, жеке менчиктин жана мүлктүк дифференциянын пайда болуусу менен бирге жол башчылардын бийлиги жогорулай баштайт. Уруу башчылары болгон аксакалдар кеңеш берүүчүлөргө айланышат. Бирок, бул жаатта да аларды жол башчынын жан-жөөкөрлөрү (аскердик дружина же жамаат мүчөлөрү) артка сүрүп олтурушту. Ошого карабастан, алгачкы жамааттык коом ыдырап, кулап бара жатканда аксакалдар жамааттын жаш мүчөлөрүнө салыштырмалуу

көбүрөөк артыкчылыктарды алууга мүмкүндүк алышкан. Аксакалдар мындай артыкчылыктарды өз туугандарына бекемдеп берүүгө умтулушкан. Ошону менен бирге, алар урук-уруулук өзгөчө аристократиялык катмардын калыптанышында негизги булактардын бири катары калышкан.

Енисей кыргыздарынын ажосу Барс-бекке арналып жазылган эстелик. Алтын-Көл. VIII к. баш чени. Н.Мартьянов музейи. Минусинск шаары. Новосибирь облусу

Элтебер (Elteber)

Элтебер (Elteber) – коомдогу башкаруучуларга, атактуу аскер башчыларына ыйгарылган титул. Элтебер кыргыздарга таандык эң байыркы эскерилген наам. Бул наамды кыргыз башкаруучусу, 642-ж. Тан императору Ли Шиминдин (Тянбао доору) кабылдоосунда болгон элтебер *Шибок(ц)юй Ачжан* алып жүргөндүгү тарыхый булактардан белгилүү жана кытай булактарында *сы-ли-фа-ши-бо-цзюй-а-чжань* формасында берилген. В.В.Бартольддун белгилөөсүндө «*сы-ли-фа*» түрктөрдөгү «элтебер» титулун туюнткан. Кыргыз синологу Г.П.Супруненко кыргыздардын элтебери «*ышбара*» деген кошумча наамды алып жүргөндүгүн жазган. Илимий адабияттарда элтеберлер «губернатордун милдетин аткарган»

вассалдар, карлук, уйгур, аз сыяктуу элдердин жетекчилери болгон деген маалыматтар айтылат. Немис түркологу Г.Дёрфер: «элтеберлер теги жагынан башкаруучу үйгө таандык болушкан эмес, бирок алар мурда өз алдынчалыкка ээ болгон теги байыркы уруулук бирикмелердин өкүлдөрү болушкан. Болжолу, ал уруулар өз алдынчалыкка (автономияга) ээ болушкан сыяктуу». Атактуу уйгур аскер башчылары, ошол доорго замандаш Булгар (волгалык булгарлар) хандары да *«элтебер»* титулун алып жүрүшкөн. Бул пикирди М.И.Артамонов да колдойт. VII к. савирлерди жол башчы Алп Элтебер деген башкарса, VIII к. өзүн каган деп жарыялаган уйгурлардын ябгусу “элтебер” титулун алып жүргөн. X к. болгарлардын башчысы Алмуш-сын Шилки *“элтебер”* наамын менен катар *“славяндардын падышасы”*, *“булгарлардын эмири”* деген титулдарды алып жүргөн. Аталган элдер “элтеберлиг будун” – “элтебери бар калктар” категориясына киришкен. Бул наам кыргыздар мамлекетин чыңдап, толук көз каранды болгондо колдонуудан чыккандыгын андан соңку булактарда эскерилбей калгандыгынан байкоого болот.

Кыргыз жазуу эстеликтериндеги эн тамга белиглеринин берилиши. V-XIV кк.

Элчи

Элчи – Кыргыз каганатынын тышкы иштер маселесин тейлеген, ага көз салган мамлекет кызматкери, кагандын өзгөчө маселелер боюнча чабарманы, жакын жардамчысы, мамлекеттик ири чиновник. Бул термин “бакшы”, “шаман” маанисин да туюнтушу ыктымал. Енисей кыргыздарынын түз мураскорлору болгон Фу-ю (Хэйлунцзянь, КЭР) кыргыздарында жана сары югурларда бакшыны “элчи” деп аташары маалым. Кыргыз кагандарынын элчилери Кытай династиялары, Түрк (Батыш, Чыгыш, II Чыгыш Түрк каганаттары) Түрк, Түргөш, Уйгур каганаттары, Карлук, Тибет, Тангут мамлекеттери менен саясий-дипломатиялык үзгүлтүксүз алакаларды алып барышкан. Кыргыз каганаттарында **Inanch** - «ишенимдүү адам», «ишеним жүктөлгөн чабарман» маанисин туюнткан элчилик термин да колдонулгандыгын тарыхый булактар ырастайт. Термин бүгүнкү огуз тилдеринде, анын ичинде түрк тилинде (inanç) – “ишеничтүү өкүл, адам” дегенди туюнтат. Дипломатиялык алакалар, өз ара мамлекеттик келишимдер түзүлгөн саясий кырдаалга карата өзгөрүп, өнүгүп турган. Өөк Тарлактагы (Тува) кыргыздарга таандык эстеликте: «...Атым Эл Туган тутук (*tutuk*) мен теңри элимке (**Теңир колдогон элдин элчиси**) **элчиси эртим**, баг будунка (*аймактык башкаруусу бар журтка*) **бек эртим** (*бек элем*)...» деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 144). Бул маалыматтардан аймак (баг) башчысы бек Эл Туган элчилик милдетти да аткарганын көрүүгө болот. Хакасиядагы Алтын-Көл аймагындагы Барсбек каганга арналып тургузулган эстелик жазуудан алыс эмес жерден Тибетке ж.б. өлкөлөргө барган **Эрен Улук** аттуу кыргыз элчисине багышталган эстелик табылган: «...Большар уруусунан, күчтүү элден (**кыргыздан**) чыккан эр атым Эрен Улук..., Менин элим кайраттуу, мамлекетим (өлкөм) чоң (кубаттуу, күчтүү) болгондугу үчүн журт козголгон жок. Энем он ай көтөрдү, эр жеттим, дүйнөнү төрт кыдырдым (тегерендим), эрдигим үчүн **Ынанчу алп** (атагын) алдым. Большардан (байыркы кыргыз уруусунун аталышы) чыккан эрдигимен Эсин Алтын Капарга (Капкага ?) кирдим. **Эрдигим үчүн Тибет канына элчиликке бардым, олжо алып келдим...**» (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 171-172). Бул кыргыз эстеликтериндеги маалыматтардан дипломатиялык иерархияда (кызмат тепкичтери) «элчилик» («элчи») термини менен катар, **Inanch** - кызматтык титул наамы колдонулгандыгын көрүүгө болот. Мисалы, **Ынанчу алп** ж.б. Ал эми, Кыргыз кагандарынын өргөөлөрү жайгашкан Уйбаттагы (Хакасия) биринчи жазуу эстелигинде: «...Эрдигим, каармандыгым үчүн Кара ханга бардым, **элчи болуп барып**, келбединиз, бегим...» деген маалыматтар жазылган. Кыргыз элчилери жөнүндө Тан Кытайынын императору кыргыздардын каганына мындай деп жазган: «...Мына

бул жоокерлик мөөнөттө (убакыт чеги) сөзсүз убадага бек болулу. Каган толук ишенимде, биз менен бир аракет, бир максатта болот деп ойлоймун. Дадас **Инанч** Чорду (Чоро) (кыргыз элчиси) өзүм **Ли ды гу** сарайында кабылдагамын, кадыресе аны конок алып, оюн-шоок менен күттүк. Ошону менен бир убакытта Сиз жазган каттын талабы боюнча аны (элчини) көпкө жүргүзбөдүк...» Байыркы кыргыздарда «элчи» термини бир эле учурда «бакшы», «кам» (кем) маанисин туюнткан. Себеби, бакшылар (камдар) кат-сабаттуу, өз мезгилинин билги, коомдун кадырлуу адамдарынан болушкан. Ошондон улам, каганга жакын болгон билги бакшылар (камдар, шамандар) мамлекеттик өзгөчө маанилүү дипломатиялык-саясий тапшырмаларды да аткарышкан.

Ябгу (Jabgu)

Ябгу (Jabgu) – Борбордук Азиядагы (Түштүк Сибирь ж.б.) түрк тилдүү мамлекеттердеги кагандан кийинки башкаруучу, вице-каган, мамлекеттеги кагандан кийинки экинчи таасирлүү адамдын титулу. Хазарларда, булгарларда, батыш түрктөрдө (Чыгыш жана Батыш Түрк каганаттары болуп бөлүнгөндөн соң) алгач «ябгу» өлкөнүн башкаруучусунун титулу (мисалы, карлуктар, огуздар) болгондугу маалым. Бул мамлекеттик титулду **Кыргыз кагандыгында** да пайдаланышкан. Маалыматтарга таянсак, оболу ябгу Каган тарабынан өз үй бүлөсүнүн ичинен дайындалган. Ябгулук бийлик мансабы кагандын дайындалган жатындаш кичүү иниси же өз уулуна таандык болгон. Изилдөөчүлөр титулдун келип чыгышын өз кезегинде кушандыктардын кийинки мамлекеттик-саясий салттарын уланткан эфталиттерден келип киргендигин белгилешет. **Jabgu** < **iawuga** - «башкаруучу», «буйрук берүүчү» маанилерин туюнтат (Махпиров 1997, 128). Орхондогу жазуу эстеликтерде Тоңюкук «бойла бага тарган», ал эми Мочжо жана Дусифу «шад жана ябгу» титулдарына ээ болгондуктары баяндалат.

Минусинск шаарындагы Н.Мартьянов музейиндеги кыргыз жазуу эстеликтери

Ынанчы (Inanch)

Ынанчы (Inanch) - Кыргыз кагандарынын ишенимдүү жардамчылары, элчилери. Кыргыз жазма эстеликтеринде (V-XIII кк.), кытай жылбаяндарында бул термин энчилүү адам аттарына жалганып айтылат. Мисалы, *Inanch han*, *Inanch Kair han*, *Dadas Inanch Chor*, *Inanchi Mengu*, *Inanch bek* ж.б. *Inanch* - «ишеничтүү киши», «ишенич жүктөлгөн чабарман» маанисин туюнткан. Демек, бул сөз (Inanch) дипломатиялык титулду, «элчи» термининин синонимин туюнтат. Абакан суусунун (Хакас-Минуса ойдуңу) оң жээгининдеги Ачура деген жерден табылган кыргыз жазуусунда: «...ил (эл) эгеси **Ынычу Билге ириг** өлүг ара..., улуңун аты Күч уры, өз атаңыз Уры бек (башкаруучу), өз элиңиз (мамлекетиңиз) үчүн жакшылык кылып, сиз (айрылдыңыз)...»-деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 166-167). Бул лексика бүгүнкү кыргыз тилинде «ынануу», «ынаным», «ынаным», «ынанымдуу», «ынанычтуу» формаларында сакталып калган.

Енисей кыргызы. Реконструкция.

Тутук (Tutuq)

Тутук (Tutuq) – Кыргыз каганатындагы (V-XIII кк.) аскердик-административдик титул. Изилдөөчүлөрдүн (Рамстедт, 1951, 75) тыянактарында терминдин келип чыгышы кытай тилиндеги **tutuk chin** - «генерал» маанисиндеги берилиши илимий негиздүү (Махпиров 1997, 131). Башка илимий булактарда **Tutuq** - «аймактын аскердик башкаруучусу» маанисинде чечмеленип жүрөт (ДТС, 593). Титул-компонент катары антропонимдерге (адам аттары) жалганып айтылат: **Abak tutuk, Alp tutuk, Begu tutuk, Tutuk Beg** ж.б. Өөк Тарлак деген жерден табылган (Тува) кыргыз эстелигинде: «...Атым Эл Туган тутук (tutuk) мен теңири элимке элчиси эртим, баг будунка бек эртим...» деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей текстери, 1982, 144). Чаа-Көлдөгү (Тува) төртүнчү эстеликте: «...Мен Алп Уруңу Тутукмун, өргөөдөгү канышам, эки уулумдан, жалгыз кызымдан алыстадым (айрылдым), ал эми Означенная кыштагынын жанынан 1847-ж. табылган кыргыз эстелигинде:

Кыргыз жебеси. Хакас-Минуса ойдуңу. Хакасия

«...Канышаман, курдашыман айрылдым, муңайып жоого кирдим. **Күчтүү Күл Тутук** сизден айрылдым, элим, каным сиздерден айрылдым, алтын кештен (кемер) айрылдым» - деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей текстери, 1982, 165). Эң кызыктуусу, Барлыктагы экинчи эстеликте: «...Мен Күнү Тирик, үч жашымда атасыз калдым, мени данктуу тутук (**Tutuq**) агам киши кылды, тарбиялады, өргөөдөгү канышамдан, өз энемден, эжелеримден айрылдым» – деген маалыматтар баалуу (аталган эмгек, 148-бет). Ал эми, Жежилиг-Хобудагы (Тува) эстеликте: «...**Эр атым Шубуш Инал, өз атым Күмүл Өгө**. Беш жашымда атадан, он тогузумда энемден айрылдым. Эр жетип, отузга толгондо мамлекеттик (каганга) кызматка кирдим. Кырк жыл мамлекеттик **Тутук катары** журтумду башкардым, тышкы душманды жоолодум, жеңдим...»-деп жазылганы илим үчүн маанилүү (аталган эмгек, 149-бет). «Өгө» - кадимки эле өгөнү туюнтат. Мисалы, Күмүл өгөө деген энчилүү кыргыз адам аты. Бул маалыматтар кыргыздардын мындай маанидеги атайын эскертүү жазуулары бар эстеликтер мамлекеттин (кагандын) алдында өзгөчө эмгеги сиңген адамдарга гана арналып тургузулгандыгын айкындайт.

Шад (Sad)

Шад (Sad) – «улуу, башкы жетекчи» маанисин берген. Шад - Борбордук Азиядагы көчмөн элдерде кенен таралган мамлекеттик-башкаруу титулу. Шаддар көбүнчө мураскер ханзаадалардан дайындалып, мамлекеттеги эң жогорку административдик жана аскердик жооптуу функцияларды аткарышкан. Рун сымал жазуу эстеликтеринде Тонйокук «бойла бага тарган», ал эми Мочжо жана Дусифу «шад жана ябгу» титулдарына ээ болушкандыктары баяндалат (Кляшторный 1964,31).

Тегин (Tegin)

Тегин (Tegin) - орто кылымдар доорундагы Борбордук Азиядагы түркий тилдүү мамлекеттердеги кагандык тактын мураскеринин, ханзааданын синонимдеш аталышы. Изилдөөчүлөр титулдун кытай тилинен келип киргендигин белгилешет. *Tegin* < *кытайча tek* – “улуу урматтуу, тектүү, жогорку”, *him* – «адам» же «жогорку тектүү адам, киши» маанисин туюнтат (Махпиров 1997, 139). Чаа-Холдогу (Тувадагы кыргыз эстелигинде «Жарук тегин» деген адам аты эсерилет.

Байыркы кыргыздар калтырган эстеликтер. Тува.

Бакшы(Bahşi)

Бакшы(Bahşi) - шаман динин тутунган кыргыз коомундагы өзгөчө статуска ээ социалдык топтун өкүлү. Элдик илим-билимдерден кабардар, кат тааныган бакшы-шамандар коомдун алдыңкы катмарында турушкан. Боло турган окуяларды алдын ала билүү касиетине эгедер бакшылар кыргыз кагандарынын жакын жардамчылары болушкан. Айрым маалыматтарга караганда бакшылык кесип атадан-балага мурас катары өтүп турган. Бакшы-шамандар өзгөчөлөнгөн тектүү уруулардын ичинен чыккан. Мисалы, байыркы кыргыздарда бакшы-шамандардын көпчүлүк бөлүгү мангыт («манги» - аюу маанисин берет) уруусунан чыгышкан. Кыргыз, казак, көчмөн-өзбек, каракалпак, түркмөндөрдөгү – «бакшы», монгол тилдүү элдердеги «бөө», тунгус-манжур тилдүүж.б. элдердеги «кам» (кям) терминдери мааниси бир синонимдеш сөздөр.

Шаман

Шаман - тунгус-манжур тилдүү элдердеги диниятчыл (шаман дини) адамдарынын кызматтык-иерархиялык тепкичин аныктайт жана илим айлампасына бул диндин шарттуу аталышы катары европалык илимпоздор тарабынан XIX к. киргизилген. Эвенктерде “шаман”, “саман” формасында айтылары белгилүү. Шаман дини түрдүү тарыхый-тилдик, маданий шарттарга ылайыкташып, тарыхый өнүгүүдөгү эволюциялык өзгөрүүлөргө дуушар болуп турган. “бахши” термини санскрит тилинен келип кирип, “катчы”, “кат тааныган билимдүү адам” маанисин туюнткан (МИКК,1973.-Вып. I.-С.241). Бул термин байыркы кытай тилине санскриттен “бао-ши” формасында өтүп, мааниси “окутуучу”, “устат” дегенди аныктаган (ДТС,83; Махпиров 1997,186). “Пахшы” – санскритче “кечил” (монах) дегенди да туюнтканы маалым (Малов 1957,185). Ал эми түркмөн тилинде “багшы” – ырчы, дастанчы, санжырачы маанилерин берет. Мындан сырткары, “багшы” деген наамды түркмөндөрдүн уруу башчылары да алып жүрүшкөн. Хива хандары түркмөндөрдүн атактуу уруу башчыларына “бакшы” титулун ыйгарышкандыгы маалым (Атаниязов 1988, 27). Демек, “бакшы” термини билимдүү, кат тааныган, жетекчилик шыгы бар киши”, “шайтандарды” кубалап чыга турган сыяктанып, буркан-шаркан түшүп, жаалданган аракеттер менен эмдеп-домдой турган дарымчы (“Манас”.Энциклопедия. Т.I, 134-б).

Бакшы орто кылымдардагы түрк-монгол мамлекеттеринде социалдык, идеологиялык жана саясий күчкө ээ адам болгон. Борборлошкон мамлекеттин шартында өлкөдөгү башкы

шамандын (бакшынын) милдети, негизги диний-ритуалдарды уюштуруп, ага өзгөчө маани берип өткөрүү шыбагасы кагандарга таандык болгон. Бир эле учурда кагандар жамааттык диний каадаларды уюштуруп, алып баруу, жетектөө милдетин аткарган. Ал эми билими күчтүү шаман-бакшылар кагандын эң жакын жардамчысы, кеңешчилеринен болушкан.

Күлүк (Kulug)

Күлүк (Kulug) – мамлекеттин маанилүү башкаруучуларынын, аскер башчыларынын, кагандардын жакын тууган-туушкандарынын энчилүү аттарына жалганып айтылган. Бул терминдин баштапкы мааниси **Kulug** - “атактуу”, “тектүү” деген маанини туюнтат (Баскаков 1986, 53,65,80). Кемчик-Хая Бажыдагы (Тува) аскадагы жазууда ошол доордогу кыргыз **Анның** аттуу битигчинин (тамгачы, жазгыч, сабаттуу адам) жазгандарынын мазмунунда: “...Ынанчу Күлүк Чигши Бек Кара Сеңирдеги эрдигим үчүн алты баг (аймак) элди, кыштымдарды (баш ийген элдердин аталышы) башкардым... Сангун Бөдбү бул аймактын мыкты башкаруучусу, **Кыргыз каганы** аркылуу жазылды...”-деген саптар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 164). Бул маалыматтардан аталган мамлекеттик ишмердин көзү тирүү мезгилинде алган мансап наамдарын, даражаларын да байкоого болот. Кызыл-Чыраадагы (Тува) экинчи эстеликте:“...Учүн Күлүг Тириг(к) уулумун, Күлүк Туганмын. Теңир колдогон өлкө (мамлекет) үчүн тогуз эр (баатыр) өлтүрдүм...”- деген саптар бар (аталган эмгек, 187-бет). Жазуу эстеликтеринен төмөнкү энчилүү аттарды (наамдарды) байкоого болот: **Az kulug, kulug Chigsi, Kuluk Inanch Sachu Sangun, Kuluk Tiriq, Kuluk Tutuk, Kuluk Urungu** ж.б. Маалыматтар титул-терминдин байыркы Кыргыз каганатынын аймагында кенен таралган мамлекеттик-башкаруу титулу, ошону менен катар мансап ээлерине түбөлүк ыйгарылуучу энчилүү ат, антропокомпонент болгондугун тастыктайт.

Кыргыз жебеси

Тарган (Tarqan)

Тарган (Tarqan) - Кыргыз каганатындагы жогорку мамлекеттик-башкаруу титулу, үлкөн таасирдүү кызмат даражасы, наамы, коомдогу өзгөчө укуктарга ээ болгон аскердик сословиени (кыргыз коомундагы өзгөчө социалдык катмар) аныктаган. Таргандар (Тархан) кыргыз коомунда өзгөчө социалдык статуска ээ катмар. Бул термин же башкаруу институту кийинчерээк Чынгыз-хан жана анын мураскорлору түптөгөн мамлекеттик-башкаруу системасында (XIII-XIV кк.) да кабыл алынып, колдонулгандыгы маалым. Кыргыз тилинде: 1. Согуштук куралдарды жасоочу уста; өтм. Мааниде: Ардактуу, касиеттүү, ыйык, кадырлуу, сыймыктуу дегенди туюнтат (КТТС,239). Монгол тилинде төмөнкү манилерде чечмеленет: Дархан. 1. Уста, устакана: Дархан 1. ыйык, аяр, кол тийбес; 2. тарых. Мамлекеттин алдында аткарылуучу ар кандай милдеткерликтерден бошотулган эркин адам (Монгол орос толь 1957,143). Бул мамлекеттик-башкаруу титулу, бийлик мансабы кыргыздарда эрте орто кылымдардан эле белгилүү болгон. Сужи-Давандагы (азыркы Монголия) кыргыз жазуу эстелигинде:«...**Мен кыргыз баласымын, буйрукмун, Бойла Бага Тарганмын...**» – деген маалыматтар бар. Бул титул Түрк каганатында да (VI-VII кк.) белгилүү болгон. Кыргыз кагандарынын өргөөсү жайгашкан Уйбат өрөөнүндөгү (Хакасия) үчүнчү кыргыз эстелигинде:

“...Теңирим жалгады (колдоду), калың журтуму, үч уулуму көрбөдүм, мен Тархан Сангунмун, мен Эл-Чур (Чор) элинин пайдасы үчүн күрөштүм...”-деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982,176). Дархандар орто кылымдардагы монгол хандарынын сарайында «кол тийбес укугуна ээ болушкан (Чареков 1990,73; жанузаков 1982,136). Байыркы түрк доорунда темир уста бир эле учурда шамандык жана кагандык милдетти аткаргандыгын аныктаган фактылар бар. Булл мисал темир устанын коомдогу ээлеген ордун чагылдырган. «Манас» эпосунда даркан деген эпизоддук кейипкер, белгилүү уста баяндалат. Эпостун айрым варианттарында Манас үчүн Даркан ак болоттон кылыч жасап берет («Манас». Энциклопедия. Т.I, 177). **“Tarqan”** – таанымал чыгыштаануучу Э.Пуллиблэнктин пикиринде титул катары эзелки хунну доорунан эле белгилүү болгон. Чындыгында эле, Кытайдын Хань династиясынын доорундагы хуннулардын «шаньюй» титулу кытай транскрипциясындагы **«“tarqan”** маанисине дал келет. Демек, «тарган» (**“tarqan”**) термини оболу «уруу бирикмесинин башчысы», «мамлекеттин жетекчиси» деген маннини туюнтат. Терминдин кытай тилинен келип чыгышын изилдөөчүлөр **«ta-t»** -«көп билген»,«көп окуган» маанисине байланыштырышат (Махпиров 1997,131). Башка түрк тилдүү эстеликтерде **Apa Tarhan, Altun Tamgan Tarhan, Alp Tarhan, Hazar Tarhan, Ton Tarhan** ж.б. маалыматтар бар. Монголиядагы Кошо-Цайдамдагы түрк кагандарына багышталып тургузулган эпитафиялык таш эстеликтеринде Тоңйокук «бойла бага тарган», ал эми Мочжо жана Дусифу «шад жана ябгу» титулдарына ээ болушкандыктары чагылдырылат (Кляшторный 1964,31). Этностук жана топонимикалык аталыштар катары Дархан (Тархан) кенен аймактык ареалды кучагына камтыйт. Тарган (Тархан) деген аталыш адегенде байыркы булган (болгар) урууларынын курамынан, ошол эле уруулук конфедерациядагы аристократиялык уруу катары белгилүү болгон. Айрым изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде этногенетикалык жактан «тархан» этнонимии дунай болгарлары, венгр, волгалык болгарлар, чуваш жана башкырлардын ортолугундагы этностук байланыштарды чагылдырат (Кузеев 1974,342-343). Этникалык аталыш «дархат» формасында ордостук монголдордо, казактарда жана туваларда, «дархан» вариантында бүгүнкү түркмөн жана башкырлардын уруулук курамынан кездешет (Потапов 1965,50). Ал эми чынгыз-хандын доорундагы монголдордо жана Алтан-хандардын тушунда таргандар өзгөчө сиңирген кызматы үчүн эркин көчүп-конуу укугуна ээ болушкан. Монгол чөйрөсүнө булл социалдык термин, мансап абалы кошуна жашаган кыргыздардан кабыл алынуусу толук мүмкүн. Жогоруда келтирилген айрым мисалдардан «дархан» сөзүнүн баштапкы мааниси «эркин», «кол тийбес», «милдеткерликтен бошотулгандар» дегенди түшүндүрөт деген

тыянакка келүүгө болот. Демек, бул термин байыркы кыргыз коомундагы салыктан бошотулган, каганга жакын, эркин аскер адамдарынын өзгөчө катмарын (сословиесин), туруктуу аскер бөлүктөрүнүн мүчөлөрүн түшүндүргөн. **Дархан** – көл кылаасындагы айылдын аталышы катары да маалым.

Бага (Baga)

Бага (Baga) - Кыргыз каганатындагы аскердик-административдик башкаруу титулу катары маалым болгон. Бул титул кыргыз жазуу эстеликтеринде **“baga”** формасында кездешип (ДТС, 77), белгилүү бир аймактын акими, башчысы, кагандын наместниги, губернатору деген маанисин туюнткан Сужин-Давандан (азыркы Монголия) табылган кыргыз жазуу эстелигинде *«Мен кыргызмын, мен Бойла Бага Тарганмын...»*-деген маалыматтар катары илимде белгилүү. Өөк Тарлактагы (Тува) кыргыздарга таандык жазуу эстелигинде: *«...Атым Эл Туган Тутук. Мен теңри элимке элчи эртим, алты баг будунгка бек эртим...»*-деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 144). Мындан бек Эл Туган Тутук бир аймактын жетекчиси, кагандын элчиси экендигин байкоого болот. Барлыктагы (Тува, Элегест) эстеликте: *«...Йигин Алп-Туран алты баг будунда үч жыйырма (23) жашымда адырылдым (айрылдым)...»* - сыяктуу баалуу маалыматтар кездешет (аталган эмгек, 148-б.). Илтереш-кагандын өз амири менен Тоңюкукка («Юан-Чжэнь») «бойла бага тарган» деген титул ыйгарганы малым (Кляшторный 1964,31). Жазма ж.б. булактардан орто кылымдардагы Кыргыз мамлекети административдик-аймактык жактан алты бирдикке («баг») бөлүнгөндүгү тууралуу даректүү маалыматтар бар (Кызласов 1965,39). Бүгүнкү Өөк-Тарлактан (Тува. Е.1.) табылган кыргыз эстелигинде: *«...атым Эл туган Тутук бен (мен). ...алты баг будунгка (элге, журтка) эр(тим)»* – деген саптар бар (Памятники... -Вып. III, 8-9). Багачы – кыргыздын мунгуш, моголдор урууларынын курамдарындагы уруктар катары белгилүү.

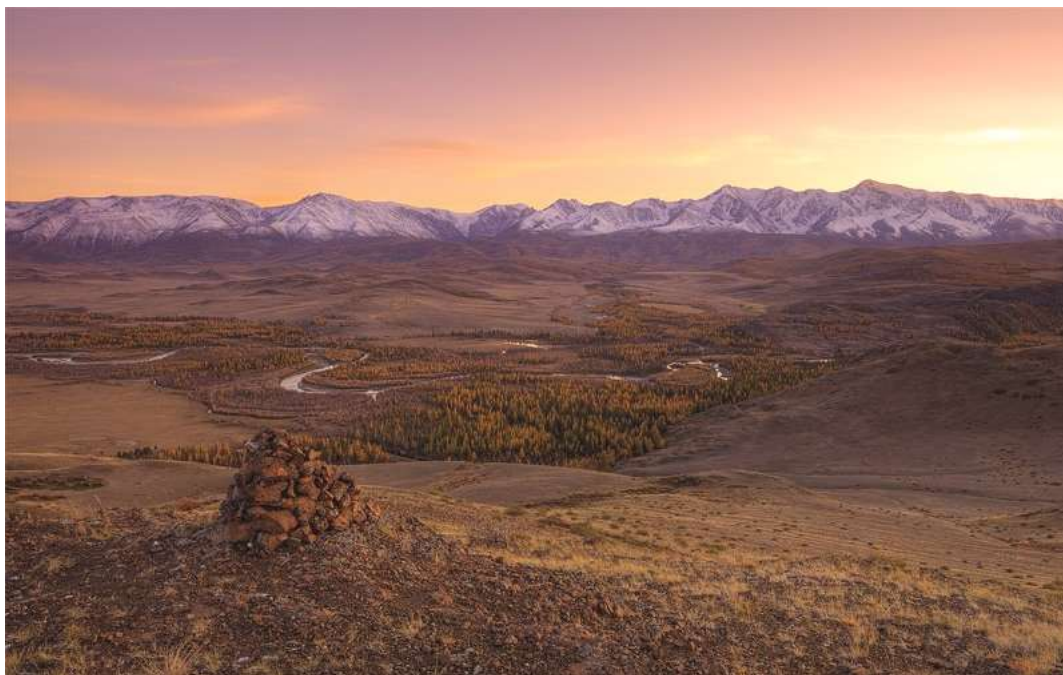
Бойла

Бойла - Кыргыз мамлекетинин байыркы жана орто кылым доорлорундагы мамлекеттик-башкаруу титулу. VII к. таандык түрк жазуу эстеликтеринде Тоңюкуктун (Тонюкук) демилгеси менен Кутлуг өзүн Илтериш-каган деп жарыялап, Тоңюкук “бойла бага тархан”, ал эми Мочжо жана Дусифу деген кенже инилери “шад”, “ябгу” (“жабагы”) наамдарына ээ болушкан..

Умай эненин элеси. Енисей кыргыздары. 6-18 кк.

Демек, “бойла бага таркан” кагандын башкы кеңешчиси, иш башкаруучу баш министр, бүгүнкү мамлекеттик-башкаруу аппаратынын жетекчиси титулуна дал келген. Арийне, Монголиянын Сужа-Давань деген жеринен табылган (Сужа жазуусу) рун сымал кыргыз жазуу эстелиги өтө баалуу тарыхнаамалык мааниге ээ. “...Мен келдим, Уйгур жергесинде Яглакар-ханды жаа менен атып өлтүрдүм. **Мен кыргыздын уулумун (перзентимин).** Мен Бойла Кутлуг Тарганмын. Мен башкаруучу Кутлуг Бага Таркандын өкүмүн (буйругун) аткаруучумун. Менин даңкым күн чыгыштан күн батышка чейин угулду. Менин ондогон айылым, сансыз мал-жаным бар эле. Жети кичүү инилерим, үч уулум, үч кызым бар эле. Уулдарыма чарба, мал-жан, энчи бөлүп бердим, кыздарымы калыңсыз күйөөгө узаттым... Демек, Кутлуг Ярган (таркан) - кыргыз аскер башчысынын энчилүү атын, ал эми “бойла” термини титулду аныктайт. Кыргыздын көрүнүктүү аскер башчысы Бойла Кутлуг Тарган (Тархан) кыргыз тартибинин Борбордук Азиянын аймактарына орношуна жетекчилик кылган. Бул жазуу эстелиги кыргыз тарыхын, анын байыркы тил маданиятын изилдөөсүнүн өтө баалуу булагы.

Обоо таштар. Тува.

Чоро

Чоро – кыргыздардагы аскердик-административдик башкаруу титулу. Хан менен бектин ортосундагы мансаптык даража болгон. Антропоним, геноним катары кыргыздарда (Кара чор, Кара Чоро ж.б.) байыртадан белгилүү. Кыргыздардын аскердик-башкаруу титулу болгон «чур» (чор), (чура), «чора» сөзү байыркы фарси тилинде *«жсоокер»*, *«баатыр»* деген түшүнүккө ээ экендиги, бирок соңку мезгилдеги түрк (кыргыз тили) тилдеринин өнүгүү баскычтарында титул катары (хан менен бектин ортосундагы) мансаптык даражаны аныктагандыгы маалым («Манас». Энциклопедия, Т. II, 337). Мындан сырткары, бул термин кожоюн, башкаруучу, ээлик кылуучу; экинчи бир маанисинде *“союз”, “биримдик”, “бир жаммаат”* маанисин туюнтат (Жанузаков 1982, 163), Ойрто-калмак (жунгар) мифологиясында көптүк түрдө *“чорос”, “цорос”* деген дэрбэт жана жунгар княздарынын байыркы ата-бабалары катары айтылат. Ойроттордо – (жунгар калмактары) *“цор”*, ортоңку кыпчак тилинде – *“чора”*, *“шора”*, *“чоро”* терминдери *“баатыр”* деген маанини билдирген. Чур (чор), (чура) чоро титулунун негизинде ошол байыркы түрк доорунан баштап эле көптөгөн адам аттары белгилүү болуп, күндөлүк турмушта колдонулуп келген. Буга байыркы кыргыз жазуу эстеликтеринде чагылдырылган Агуш чур, Бег чур, Ил Чур, Моюн Чур өндүү ысымдар күбө. **Чоро** – термини кыргыз элинин оозеки поэтикалык чыгармаларынын ичинен “Манаста”

гана салттуу түрдө туруктуу айтылат. Чоро - өз алдынча уруу катары XIII к. эскериле баштайт. Изилдөөчүлөрдүн айрымдары чекир саяктардагы чоро уругун Моголстандагы чорос уруусу менен жалпылыкта караган пикирин айтышат (Абрамзон 1990,62). **Чоро + с; - с, с/з** көптүк маанини туюнткан байыркы сөз жасоочу мүчө экендиги маалым. Изилдөөчүлөр чоростордун бир бөлүгү XIII к. Чыгыш Түркстандагы Чагатай улусуна журт которгундугун жазган. Чоростор Моголстандын (өзгөчө Чыгыш Түркстанда) саясий турмушуна активдүү катышышкан (Караев 1995,132). Чынында эле, чоростор бүгүнкү Булгачы (Ичкиликтер), тагай (геноним), кушчу, дуулат, баргы уруулары менен бирге эскерилет.

Обоо таштар. Хакасия

Инал (Энал)

Инал (Энал) - байыркы жана орто кылымдардагы кыргыздардын мамлекеттик-башкаруу системасындагы титул. Болжолу, XIII к. мамлекеттик бытырандылыкты (бир нече өз алдынча ээликтер) башынан өткөрүп жаткан кыргыздарда «каган» терминине синонимдеш сөз катары колдонулган. Азыркы Тувадагы (Оттук Даш, Е-5) кыргыздарга таандык жазуу эстеликтеринде (VI-X кк.) **“ынал” («инал»)** термини тууралуу маалыматтар айтылат (Памятники др.-тюркской письменности Тувы. Вып. I-III, 1963. -С.23). Рашид ад-Дин (XIII к.) кыргыздар жөнүндө маалымат бергенде, алардын падышасы “инал” деп аталарын, кыргыздарды Урус-инал аттуу хан башкаарын жазат (Рашид ад-Дин, Т.І, Кн.І. -С.150). Чынгыз хан тарабынан жөнөтүлгөн Алтан жана Букра аттуу чабармандар менен бирге

хандын өргөөсүнө (Чынгыз-хандын) кыргыз хандарынан расмий элчилер Урут, Уйгу, Элик Темир, Аткирактар келишти (көрсөтүлгөн эмгек, 150-б.). Бул маалыматтар кыргыздар жана алардын мамлекети кара кытай чабуулунан соң эки бөлүккө аргасыз ажырап калышкандыгын чагылдырары бышык. Абул Гази Бахадур-хан “Түрк санжырасында” (“Шеджарай-и түрк”) Кыргыз каганы Урус Инал Чынгыз-хандан келген Алтан жана Турамыш аттуу элчилери менен монгол өкүмдарына расмий элчилер тобун кошо жибергендигин жазат. Чынгыз-ханга тартуу кылынган белектердин ичинен эң кымбаты ак түстөгү алгыр куштар болуптур (Абул Гази 1906,76). Кыргыз-монгол согуштук саясий тыгыз мамилелери XIII к. баш чендеринен (1206-ж. кийин) жигердүү уланган. Чынгыз-хан такка мураскер уулу Огодойго (Угедей) Кыргыз каганынын Дачин деген кызын кудалагандыгы, ал эми Дачин-хатун хандын байбиче аялы болуп калгандыгы маалым (Бутанаев.,Худяков 2000, 123). Махмуд Кашгари “Сөздүктө” “инал” сөзүнө төмөнкүдөй аныктама берет: 1. Энеси хан тегинен, атасы карапайым жерден чыккан; тектүү, жогорку даражалуу. 2. Энчилүү ат, титул (Махмуд Кашгари, Индекс-сөздүк - С.209). Ал эми ушул эле Туванын Көжелик Хову деген жеринде табылган [Е-45] кыргыздарга таандык жазуу эстеликте: “Баатырдык атым Шубуш-ынал, өз атым Күмүш өгө..., ...отуз жашка чыкканда акылым толду, мамлекетте тутуктук (башкаруучу) кылуу менен бирге, эл башкардым, тышкы душмандар менен согуштум, жеңдим...”-деп жазылат (Памятники..., Вып. II. -С.44-46).

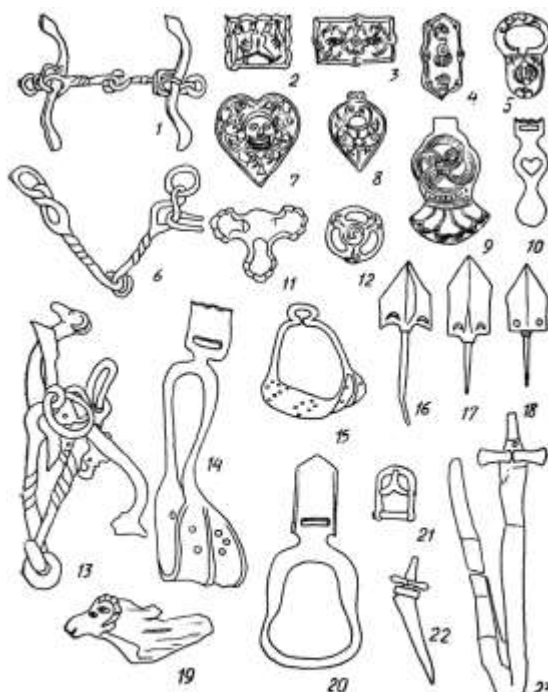

Табл. VI. Комплекс предметов культуры киевского кыргыза (IX—X вв.)
 1, 2, 4—6, 13—15, 18—22 — Минусинский котловик; 3, 4, 5, 9—12, 16, 17, 22 — Тува;
 7, 21 — Таштутский клад (по Л. А. Ефимовой); 8 — Усман-Бом (по Г. Б. Дуглас-Скотт);
 10, 11, 14 — Минусинский музей (по Л. А. Ефимовой); 12—15 — Кал-Хем (по
 М. К. Мамбетову); 16 — Табул (по Ю. С. Худякову); 17, 23 — Тора-Тал-Артм (по
 Н. Г. Нечасовой); 18—20, 21, 22 — Шанг (по Л. А. Ефимовой); 19 — Уйбатский чай-тао (по Л. А. Ефимовой); 20 (стрелка) показано без орнамента.

Курман болгон кыргыз жоокери менен кошо көмүлгөн курал-жарак, кийим-кече, ат-жабдыктары ж.б.

Минуса музейинде (Тува эстелиги): «...Эр атым Ак-Баш атык, мен Ынал Өгө жетимиш жашымда кырк эки того (белги) менен сыйландым, жоодо отуз эрди өлтүрдүм»-деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 194). Ак-Юс дарыясынын боюндагы жардагы таш бетинде: «...Алту Шанга келдим, менин мамлекетим, менин элим..., менин улуу эр (баатырдык) атым Өгдөм Алп Ынал...»-деген кыргыз жазуусу чегилген (аталган эмгек, 180-б.).

Буйрук (Buiruk) же буйруктар

Буйрук (Buiruk) же буйруктар - Кыргыз каганатындагы административдик-башкаруу системасындагы кызматтык функцияны аткарышкан. Түрк каганаты үч «ичкерки» жана алты «сырткары» буйруктарга бөлүнгөндүгү маалым (Махпиров 1997, 131). Кытай жыл баяндарында бул административдик-башкаруу мансаптары министрликтер, тутуктар же жер-жерлердеги мандаты бар башкаруучулар деп жазылган.

Кызыл шаарындагы (Тува Республикасы) Алдын Мадыр музейиндеги байыркы кыргыздарга таандык балбал жана жазуу эстелиги. 2003-жыл.

Кашка

Кашка – Кыргыз каганатындагы, андан кийинки енисей кыргыздарынын мамлекеттик башкаруу системасындагы титулу. Илимий адабияттарда «кашка» сөзүнүн бир мааниси «уруу башчысы», «жол башчы» дегенди туюнтат (Юдахин, 363), Кашка. 1. Уруу башчысы, уруунун жол баштаган акылманы, көсөмү; өтм. Өткүр, тартынбаган, тайманбаган (КТСС,493). Енисей кыргыздарында «кашка» князь титулу менен дал келген. Болжолу бул титулду хан тектүү уруу башчылары алып жүргөн. Мисалы, *Магнай Кашка*, *Курбан Кашка*, *Мерген Кашка* ж.б. Ойрот мамлекетин негиздеген, теги кыргыздардан чыккан башкаруучунун аты Гүйлүчү кашка (Мунке Тэмур) деп аталганы илимде белгилүү. Бүгүнкү хакастардын (хакас-качиндер) курамында «хасха» этноними белгилүү. Ошону менен бирге «хасха хыргыс», «хасха пүрүт», «хасха пүүр», «хасха иргит» сыяктуу хакастардагы тектүү уруу (сөөктөр) белгилүү. «Кашка» титулу енисей кыргыздарынын мамлекеттик-башкаруу системасында кеңири колдонулгандыгын тастыктаган маалыматтар бар: «Енисей

кыргыздарынын кому социалдык жиктелүүдө байыртадан эки катмарга бөлүнүшкөн. «Хасха сөөк – ак сөөктөргө (башкаруучу, аристократиялык уруу) – кыргыздар, ал эми «пора сөөк» же боз сөөк дегендерге кыргыздарга түбөлүк салык төлөөгө милдеттүү болушкан «кыштымдар» же көз каранды элдер (түндүк, түштүк алтайлыктар, шорлор, тувалар, хакастардын айрым этнографиялык бөлүктөрү ж.б.) киришкенин ырастарында шек жок («Манас». Энциклопедия. Т.1, 1995, 286). Түрколог Т.Абдракунов да өз иликтөөлөрүндө “кашка” титул-этноними тууралуу бир топ кызыктуу пикирлерди айткан (Абдракунов 1995, №2. 7-12). Кыргыз урууларында “кашка” титулу жалганып айтылган урук аттары да кездешет. Мисалы, онтогор кашка (саруу), эрке кашка (мунгуш), чулум кашка (төөлөс) ж.б. Кашка – басыз, сары багыш, тейит урууларынын курамдарынан урук аттары катары кездешет. Шорлордун ж.б. элдик оозеки чыгармаларында “хашхалар” тулкусу жаныбар сыяктуу болгон мифологиялык эл катары чагылдырылат (Бутанаев 1995,185). Бул маалыматтар кыргыздардын Саян-Алтай аймагында узак убакыттар бою үстөмдүк абалды ээлегендигинен кабар берери бышык.

Бектер

Бектер – байыркы жана орто кылымдардагы кыргыздардагы аскердик титул. Изилдөөчүлөрдүн басымдуу бөлүгү бул терминди мамлекеттик титул катары карашат. Оболу, байыркы түрк (кыргыз) коомунда (VI-X кк.) бектер каган менен карапайым элдин ортосундагы уруулук аристократияга кирген социалдык өзгөчө катмарды түзүшкөн. Бул титул байыркы айрым антропонимдерге жалганып жүргөнү маалым. Енисей кыргыздары бул титулду кечки орто кылымдарга чейин кеңири колдонушкан. Мисалга Алтысар улусунун жетекчиси, теги кыргыз Еренак “бек” титулун алып жүргөндүгү маалым. Еренак-бек кыргыз

жоокерлерин жетектеп орустардын Түштүк Сибирге жылуусун узак убакыттар бою матап жылдырбай тургандыгы белгилүү.

VII-VIII кк. чектеринде Кыргыз каганатын атактуу Барс бек каган башкаргандыгы белгилүү. Мындан сырткары, эпитафиялык жазуу эстеликтеринен *Beg Arslan, Beg Bars, Beg Buqa, Urun beg, Bek Temur* ж.б. энчилүү аттарды жолуктурууга болот (Махпиров 1997, 132). “Бек” сөзү байыркы доорлордо эле “бекем”, “темирдей катуу, бекем” маанисин туюнтканын түркологдор белгилешет. Мисалы, *Irinchin beg, Nimasiri beg* ж.б. XVIII к. баш чендерине чейин энесай Кыргыз мамлекетинде бектер (бег) коомдогу өзгөчө аскердик башкаруучу катмарды түзүшкөн. Кемчик-Хая Бажы (Тува) аскасындагы жазуусунда Аннын аттуу тамгачы (аскага жазуу түшүргөн) **кыргыз**: «...Сиздин улуу даражаңыз, Бул менин каганымын жана өлкөмүн (мамлекетимин) Кара Сеңир тоосундагы түбөлүк калган эстелиги. Ынанчы Күлүк Чигши бек өлкөнүн (эстеликте - «үлкени») алты баг элине, кыштымдарына ээлик кылдым»- деп жазган (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 164). Бек - “Манас” дастанында аскердик титул катары да эскерилери маалым (“Манас”.Энциклопедия. Т.І, 142-б.).

Бий

Бий. Кыргыздардын коомдук түзүлүшүндө XX к. биринчи чейрегине чейин башкаруу жаатындагы административдик бийлик мансабы, уруу башчысына ыйгарылуучу титул катары белгилүү болгон. Уруудагы административдик өзүн-өзү башкарууну ишке ашырган бийлөөчү. Бул бийлик мансабы мурас катары атадан-балага берилген эмес. Уруунун бийинин мансабы жамааттын (уруунун) добуш берүүгө укугу болгон эркек мүчөлөрүнүн шайлоосунун жыйынтыгы менен бекитилген. Бийлер чарбалык-экономикалык, укуктук негиздеги талаш-тартыш маселелерди адат укугунун негизинде жөнгө салып турушкан. Уруулар жана уруулук бирикмелер жыйынына өз уруусунун (уругунун) атынан катыша алган мандатка ээ болгон. Өз уруусунун укугун коргоо менен бирге, кыргыз урууларынын жайлоо-кыштоо багыттарын тактоо, аскер ж.б. ички, тышкы иштерине катыша алган. Кыргыз урууларынын атайын чакырылган (зарыл учурда жылына бир канча ирет) курултайына катышуу менен бирге, добуш берүү укугуна ээ болгон. Казак, каракалпак, ногой ж.б. кыпчак тилдүү элдерде коомдогу башкаруунун бий институту сакталып келген. Кыргызстанды Россия империясы каратып алгандан кийин орус администрациясы бий институтун калтырышкан. Орус администрациясы уруунун ички иштерине кийлигишпегени менен шайланган бийлер аркылуу чек бөлүштүрүү, көчүп-конуу шарттарын, салык маселелерин чече алышкан. Бий –

кыргыздардын мамлекеттик-башкаруу иерархиясындагы титул-термини катары VII к. эле белгилүү болгон. Бул терминден «бийлик», «бийлик жүргүзүү» ж.б. лексика келип чыккандыгын байкоого болот. Кытайдын Тан династиясынын (VII-X кк) жыл баяндары VII к. орто чендериндеги енисейлик кыргыздардын башкы министрлери Гйеси бей (бий), Гюй-шабо бей (бий) жана Ами бей (бий) тууралуу маалымат беришет. Болжолу, бул өтө маанилүү мамлекеттик-башкаруу титулу менен өлкөдөгү этникалык негизди жана аскер бирдиктерин түзгөн (мисалы, кыштым урууларын, угро-финндер, монгол ж.б. тилдүү уруулар, элдерди кошпогондо) кыргыздын үч уруулук топторунун (оң, сол, ичкилик уруулук бирикмелери) жетекчилери аталышкан.

Тувадан табылган кыргыздардын урунган буюмдары

Манак

Манак – VIII-IX кк. Ысык-Көлдөгү Барскан калаасынын акиминин титулу катары белгилүү болгон. Болжолу, бул термин түргөш жана карлуктардын мамлекетиндеги кызматтык наам болуусу ыктымал. XIV к. турк тилдүү жалайырлардын уруулук курамы “чу манак” жана “сыр манак” аттуу эки уруулук тайпадан турган (Тынышпаев 1925,6).

Кыдык

Кыдык. Бул термин мамлекеттин, уруунун чегин кайтарган куралчан жоокерлер топторуна карата айтылган. Байыркы түрк (кыргыз) тилдеринде **Qidig**: 1. Чет, чек ара. 2. Жээк маанисин түшүндүрөт (ДТС, 446). Болжолу, терминдин баштапкы мааниси «чек арага чукул жайгашкан уруу, урук», «чек ара аймагын кайтаргандар, көзөмөлдөгөндөр» деген мааниде болуусу мүмкүн. Этностук аталыш бүгүнкү тувалыктардын тилинде «чет», «ырааккы чекте», өтмө маанисинде «кысымга алынып сүрүлгөндөр», «чет аймакта жашагандар» дегенди туюнтат (ТРС, 1968, 122). Кыдык - бугу уруусунун курамындагы ири уруктун аталышы катары да белгилүү.

Кыргыз торевтикасы. Бузунова айылы. Хакасия. IX-X кк.

Ак үйлүү

Ак үйлүү – кыргыздарда ж.б. огуз тилдүү элдерде “барымта” маанисин аныктаган. “Ак үйлүү” термининин биринчи мааниси “тектүү жерден барымтага кармалгандар” дегенди туюнтат. Урууну, элди баш ийдирип кармап туруу максатында, же болбосо эки мамлекеттин ортосундагы өз ара түзүлгөн келишимдин гаранты катары тектүү адамдардын балдарын барымтага кармоо байыркы коомдорго мүнөздүү көрүнүш болгон. Бул саясий-дипломатиялык ыкманы кытай династиялары да өтө кенен пайдалангандыктары маалым. Бул ыкманы енисей кыргыздары чек арага жакындаган келгин орустар менен түзүлгөн

макулдашууларда пайдаланышкан. Көчмөн элдерде барымтага кармалгандар (же берилгендер) хан сарайына жакын жердеги ак боз үйлөрдө сыйлуу туткун денгээлинде, терең көзөмөл астында турушканы белгилүү. Бул тарыхый-дипломатиялык термин (“ак үйлүү”) ушул себептерден улам келип чыккан (Аннанепесов 1984, 57-58). Экинчи мааниси түркмөндөрдө, ошондой эле, каршилик көчмөн-өзбектерде уруунун ээлеген чегин кайтарган, үй бүлө күтө элек боз уландардын тобун түшүндүрөт (Абрамзон 1990, 224; Атаниязов 1988, 13). Байыртадан туруктуу сакталып келе жаткан эзелки барымта салты “Манас” эпосунда да кенен чагылдырылган.

Кернейчи

Кернейчи – мамлекеттеги атайын кызмат орду. Керней - музыкалык үйлөмө аспап, Орто Азия жана Иранда аскердик кабар берүүчү музыкалык аспабы катары колдонулган. Керней көбүнчө сурнай менен бирдикте аткарылып, жоокерлерди, элди чогултуу үчүн тартылган (“Манас”. Энциклопедия. Т. I. 292-293-б.).

Баатыр

Баатыр. Байыркы доордо **Batur, Bagadur** формаларында белгилүү болгон термин. Согуштук аракеттер жүргөн кезде өзгөчө каармандыкты көрсөткөндөргө, эл четин кайтарган эр-азаматтарга берилген наам. Алар кошуунда он башы, жүз башы, миң башы, түмөн башчысы (мисалы, Субедей багадур) дайындалышкан. Бул термин бүгүнкү орустарга, украиндерге «богатырь» формасында печенек, кыпчактар, моңголдор аркылуу өткөн. Байыркы жана орто кылымдардагы кыргыздар бул терминдин ордуна «эрен» титулун колдонушкандыгын кыргыздын рун сымал жазуу эстеликтеринен байкоого болот. Эрен титулу эрен (басыз), беш берен (саруу) урууларында урук аталыштары катары сакталып келет. Атактуу кыргыз аскер башчысы (сангуну) Ток Бөгүгө арналган жазуу эстелигинде (Элегест, Тува): «...Жүз эр (баатыр) менен чоролорумунун күчү бар үчүн, жүз эрен менен элүү жолу... согуштан кийин айрылдым (курман болдум)...»-деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей текстери, 1982, 152).

Хакас-Минусин ойдуңундагы атактуу Салбык эстелиги. Аскиз району.
С.Абдыракмановдун фотосу. 2003-ж.

Бөкөй

Бөкөй – кыргыз коомундагы баатырлар катмарына карата айтылган термин. Бул сөз кыргыз, монгол тилдеринде “балбан”, “алп”, “күчтүү” маанисин аныктайт (Карасаев 1986, 79). Бөкө - “балбан”, “алп” (Юдахин, 151). -й/-ай, -ый, -ой, -ей/ мүчөсү алтай тилдеринде байыртадан көптүк маанини аныктагандыгы илимде далилденген (Рамстедт 1957; Котвич 1962). Байыркы түрк эстеликтеринде **Boqu** 1. Акылдуу, акылман. 2. Энчилүү ат; Boqa 1. Баатыр, каарман, кайраттуу 2. Энчилүү ат (ДТС,116). Монгол тилинде бул сөз “**буку**” формасында “**балбан**”, “**күчтүү**” маанисин берет. “Манас” дастанында да “бөкө” термини жөнүндө маалыматтар чагылдырылат: Бөкө - эпизоддук кейипкер; **Бөкө** - балбан, карылуу адам. Түрк-монгол эпосторунда жеке адамдын күч-кубатын, тайманбас кайратын мүнөздөй турган көркөм каражат катарында милдет аткарат. Эпосто сейрек болсо да сакталып калган Бөкө деген көркөм каражаттын байыркылыгы байкалат. Анткени, алгачкы баатырдык

эпостордун салттык эпитеттеринин бири болгон *Бөкө* деген сөздүн Манас менен Жолойго карата айтылгандыгы алардын байыркы образ экенин аныктайт (“Манас”. Энциклопедия. Т.І, 157-бет).

Актачы

Актачы– кыргыз кагандарынын жылкы үйүрлөрүн, минген аргымактарына көз салып, караган адам, кызмат наамы. Б.Орузбаева “акта” - монголчо “акта” – ат; - чы; “атчы”, “ат багуучу” деген маанини туюнтарына токтолот (Орузбаева 1980, 70). -чы, -ча морфемасы кесиптин, кыймыл-аракеттин маанисин билдирүүчү сөз жасоочу мүчө. Сөздүн уңгусу “акта” (ахта) П.М.Мелиоранскийдин белгилөөсүндө түрк жана монгол тилдерине Чынгыз хандын жегип алууларынын учурунда фарси тилинен XIII к. чектеринде кирген. Сөздүн алгачкы мааниси “бычылган ат” дегенди түшүндүрүп, кийинчерээк жылкынын жалпы аталышы катары калыптанган (Шербак 1961, 86).

Койлон

Койлон – геноним катары белгилүү. Элдик санжыра боюнча Койлондон кыргыздын оң канатына кирген кооз Жедигер уруусу тарайт. Эвенк тилинде “калун”- жаныбардын түсүн, “**кайлун**” - жылкынын өнү-түсү; монголчо “хайлун”- дарыя кемчетин туюнтат. Кыргыз (түрк) жана монгол тилдери тарыхый-аймактык жалпы бир чөйрөдө, жалпы бир кыртышта өнүккөндүгү эбактан белгилүү. Ошондуктан, генеонимдин монгол чөйрөсүндөгү маанисине көңүл бурсак: Жунгар (Ойрот) хандыгы боюнча маалыматтарды камтыган “Сиюй-Тучжиде” чек араны кайтарып, ага көз салып коргогон “калун” деген мамлекеттик-аскердик кызмат тууралуу даректер бар. Жунгар (Ойрот-калмак) тилинде “калун” - “чек ара аскерлери” дегенди туюнткан. Калундар (чек ара аскерлери) мамлекетте мындай милдеткерликтерди аткарышкан: 1.Мамлекеттин карамагына кирген, уруулардын убактылуу пайдалануусуна бөлүнүп берилген мал жайыттардын чек араларынын бузулбашын көзөмөлдөө. 2.Айыл чарбасына, кен казуу иштерине, устаканаларга жазасын өтөөгө чегерилген кылмышкерлерге көзөмөл салуу. 3.Соода иштеринин жүрүшүн көзөмөлдөө. 4.Мал уурдоонуу болтурбоо. 5. Качкындарды тактап, санын алуу, көзөмөлдөө; 6.Зарыл учурда мамлекеттик маанилүү кагаздарды өз даректери боюнча жеткизүү (байланыш же почта кызматы). 7. Салык жыйноо. Чындыгында эле, жогорудагы маалыматтар калундар чек ара иштери гана эмес, аскердик-

полицейдик, салык жыйноо функцияларын да аткарышкандыгы байкалып турат. Ошону менен бирге, жунгар-ойрот хандарынын негизги тиреги болгон, өзгөчөлөнгөн катмарды түзүшкөн калундар институту жана “калун” (койлон) термини эрте орто кылымдардан эле белгилүү болгон. Ушундан улам, «калун-койлон» терминдери баштапкы бир чарбалык-экономикалык маанини туюнтат деген тыянак келип чыгат. Учурда Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин түнкү кайтаруу, тескөө кызматы – *кайгуул кызматы* деп аталышы да жөн жерден чыккан эмес.

Пайдаланылган булактардын жана адабияттардын тизмеси:

- Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. -Фрунзе, «Илим», 1990. –345 с.
- Абул Гази. Родословное древо тюрков (пер. и предсл. Г.С.Саблукова). -Казань, 1906. -206 с.
- Атаниязов С.Словарь туркменских этнонимов. -Ашхабад, «Гылым», 1988. -180 с.
- Баскаков Н.А.Этонимы алтайцев, киргизов, тувинцев и хакасов как источник этногенетических связей этих народов между собой//Ономастика Киргизии. -Вып.І.-Фрунзе, «Илим», 1985. - С.19 -25.
- Бутанаев В.Я., Худяков Ю.С. История енисейских кыргызов. - Абакан, 2000. - 272 с.
- Бутанаев В.Я.,Бутанаева И.И. Эне-Сай кыргыздары:Фольклор жана тарых. (которгон О.К.Каратаев) -Б.:2002.-297 б.
- Джанузаков Т.Очерки казахской ономастики.- Алма-Ата, 1982.-176 с.
- История первобытного общества. –М.: 1988. – 230 с.
- Каратаев О.К. Кыргыздардын этномаданий байланыштарынын тарыхынан. -Б.: «Бийиктик», 2003. - 267 б.
- Каратаев О.К. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. – Б. КТМУ, 2003. – 256 б.
- Каратаев О.К. ж.б. Кытай императорлорунун кыргыз кагандарына жазган каттары. -Б.: 2003.
- Каратаев О.К., Эралиев С.Н. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. Б.: 2005. – 600 б.
- Каратаев О.К. Кыргыздардын теги, келип чыгышы, этностук-маданий алакалары. –Б., КТМУ, 2013.
- Кляшторный С.Г.Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии.-М.:«Наука»,1964. - 220 с.
- Кошгарий Махмуд. Девону лугат ит-тюрк. Индекс-словарь. -Ташкент, 1967. - 456 с.
- Кузеев Р.Г.Происхождение башкирского народа. М.:«Наука», 1974. - 570 с.
- Кыргызстандын жана кыргыздардын тарыхы боюнча булактар. (ККТБ).- Б.:2003. Т. 1-2.
- Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (КТТС). I-том, - Фрунзе, 1984, - 622 б.
- Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. - М.: «Наука», 1952. - 115 с.
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.; Л., 1959.
- “Манас”. Энциклопедия. I-II томдору. - Бишкек, 1995.
- Махпиров В.У. Имена далеких предков. Источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики. - Алматы, «Гылым», 1997. - 300 с.

- Материалы по истории киргизов и Киргизии. -Вып.І. -М.,1973. - 280 с. (МИКК).
Монгол орос толь. - М.: 1957. - 456 с.
Орхон-Енисей тексттери.-Фрунзе, 1982.
Памятники др.-тюркской письменности Тувы. Вып. І-ІІІ, 1963.
Потапов Л.П.Алтайский шаманизм. -Л.:«Наука», 1991. - 320 с.
Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа. - Ташкент, 1925. - 62 с.
Ушницкий В. Научное обозрение Алтая. № 1 (3).2012, -С.51).
Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. –М.: Наука. 1969. – 973 с.